

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.130.53«18/19»

**О. М. Головка,
В. Є. Кириченко****ЗАКОН У СИСТЕМІ ПРАВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(ТЕРМІН, ПОНЯТТЯ, КАТЕГОРІЯ)**

Приділено увагу історичному аспекту формування та розвитку терміна «закон» у системі права Російської імперії. На історичних прикладах подано динаміку розвитку змісту поняття, його внутрішньої трансформації, формування критеріїв та сучасного розуміння в цілому. Розглянуто питання класифікації законів у праві та науці в XIX і на початку XX ст.

Уделено внимание историческому аспекту формирования и развития термина «закон» в системе права Российской империи. На исторических примерах показана динамика развития содержания понятия, его внутренней трансформации, формирования критериев и современного понимания в целом. Рассмотрены вопросы классификации законов в праве и науке в XIX и в начале XX в.

Attention is paid to formation and development of the historical aspect of the term «law» in the system of Russian Empire law. The dynamics of the term content development, its inner transformation, criteria formation and modern understanding in the whole are described on historical examples. The problems of acts' classification in law and science in the XIX-th and in the beginning of the XX-th century are researched.

*... жодне суспільство не може існувати
без влади і сили, а відтак, і без законів...*
Бенедикт Спіноза

Для теорії та історії права важко переоцінити те значення, яке мають питання, пов'язані з понятійно-категоріальним апаратом і термінологією, їх змістом, природою, тлумаченням, розумінням, співвідношенням тощо. Себто від того, яке значення початково закладається у поняття і зміст тих чи інших дефініцій, як їх розуміють і сприймають пізніше, залежить об'єктивність пізнання взагалі та суспільних явищ зокрема. З огляду на різноманітність світу, унікальність правових систем і сімей, весь вироблений тривалою практикою розмаїтий понятійний апарат за визначенням не може бути уніфікованим, адже формувався у різних географічних, історичних, культурних, національних, етнічних умовах, зазнавши впливу численних об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Поява наукового терміна – завжди складний, тривалий у часі діалектичний процес, оскільки йдеться про пошук найбільш влучного слова, яке найточніше зможе відобразити дійсність. Тим

більше, ця тривалість і рухомість притаманні праву. Американський правознавець Карл Нікерсон Левеллін характеризує право як рухоме явище, явище, яке рухається, а відтак вимагає «постійного перегляду окремих складових часток ...» [1, р. 405]. Тому не можна залишати поза увагою історичний аспект формування і розвитку категоріального апарату, який поряд з еволюцією держави і права, разом із самими джерелами права, постійно розвивається, зазнає змін та удосконалюється. Кожне поняття або термін, з яким маємо справу сьогодні, є квінтесенцією тривалого процесу, концентрованим виразом історично досягнутого знання.

Саме до історичної складової розвитку змісту терміна, його внутрішньої трансформації, що відображала розвиток права та юриспруденції, ми й хочемо привернути увагу, вдавшись до розгляду такого важливого, принаймні для романо-германської правової сім'ї, терміна, як «закон» (лат. *lex*). Проте, перш ніж висвітлювати історичну ретроспективу, доцільно навести деякі сучасні погляди щодо змісту цього правового поняття.

Сьогодні, як і раніше, теорія права не прийшла до єдиного і загальновизнаного визначення поняття закону. Різні підходи дослідників до відбору суттєвих ознак цього явища, обумовлені об'єктивними і суб'єктивними чинниками, породжують певну кількість дефініцій, що у сукупності віддзеркалюють сучасний стан речей у юриспруденції, рівень її розвитку. У цьому сенсі влучно висловився Жан-Луї Бержель, стверджуючи, що «немає єдиного учення про закони, проте існують автори-правознавці, свобода яких є запорукою різноманіття їх думок» [2, с. 129].

Так, юридична енциклопедія лаконічно розкриває зміст закону через поняття законодавчого акта, зазначаючи, що ним є правовий документ, який приймається органом законодавчої влади чи шляхом референдуму [3, с. 504]. У своєму енциклопедичному курсі теорії держави і права О. Ф. Скакун наводить таку дефініцію: «Закон – нормативно-правовий акт, що регулює найбільш важливі суспільні відносини з метою забезпечення прав і свобод особи, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом держави або безпосереднім волевиявленням народу (референдумом) та має вищу юридичну силу» [4, с. 498]. Дещо інакше визначає поняття закону С. С. Алексєєв: закон – це нормативний юридичний акт вищого державного (представницького) органу або безпосередньо народу, що має вищу юридичну силу і вміщує первинні (первісні) правові норми країни [5, с. 82]. Отже, отримавши певне уявлення про основні сучасні ознаки закону та переконавшись у різноманітності авторських підходів до його визначення, слід повернутися до витоків формування цього поняття.

Власне, термін «закон» був відомий вітчизняній правовій дійсності ще від часів Київської Русі, але під ним упродовж тривалого

часу розуміли цілу низку правових актів, які сьогодні не обіймаються поняттям закону: маніфести, укази, універсали, повеління, артикули, статuti, установлення, регламенти, як взяті окремо, так і в сукупності [6, с. 260].

Такий стан речей був притаманний правовій дійсності феодальної держави, що не знала інституту розподілу політичної влади, протягом тривалого часу. Характеризуючи право Російської імперії у XVIII ст., Е. Аннерс відзначає нерозмежованість сфер публічного і приватного права, поєднання адміністративного управління зі здійсненням правосуддя, які обумовлювали довільні дії царя або феодалів щодо своїх підданих [7, с. 258].

Проте, вже тоді існувало розуміння закону як явища, що не співпадає з правом. У 1774 р. філософ і політичний діяч Я. П. Козельський писав: «Законои відрізняються від прав, тому що закони хоча здебільшого ґрунтуються на справедливості, проте окремі з них виявляються заснованими на несправедливості ...» [8, с. 463]. І вже значно пізніше інший відомий дореволюційний правознавець М. С. Таганцев зауважував: «Право твориться народним життям, живе і змінюється разом з ним; тому зрозуміло, що стійкими можуть виявитися тільки ті положення закону, в яких мали вираження ті народні погляди, що історично склалися: закону, що не має коріння в історичних умовах народного життя, завжди загрожує зробитися ефемерним, зробитися мертвою літерою» [9, с. 17].

Саме у цей період приходить усвідомлення того, що фактичне існування певних суспільних відносин, які мають правову природу, може не співпадати як із законодавством у цілому, так і з окремим законом. А відтак виникає глибоке протиріччя між правом і законодавством, про яке класики марксизму висловились наступним чином: акт державної волі виступає в ролі «справжнього закону» тільки тоді, «коли уособлений ним несвідомий природний закон свободи стає свідомим державним законом» [10, с. 63]. І сьогодні ми маємо вже усталене усвідомлення того, що право належить розуміти не лише як суму законів, установлених державою [11].

Однак за феодальних часів загальна концепція закону зводилась, по суті, до «веління Вищої (державної) влади», навіть без виокремлення нормативного складника такого веління. Розвиток капіталістичних відносин в імперії, зробивши актуальним питання розбудови правової держави в середині XIX ст., вимагав вирішення низки різноманітних завдань, зокрема, відділення закону від адміністративного розпорядження або підзаконного акта нормативного змісту. І саме під час здійснення «великих реформ» питання про поняття закону набуло надзвичайної популярності серед вчених-правознавців.

Проте, перші офіційні документальні повідомлення щодо спроб розмежувати два такі поняття, як закон і указ, зустрічаємо ще за

часів правління Катерини II. У наказі генерал-прокурору кн. О. Вяземському (лютий 1764 р.) імператриця зауважувала, що слід відрізнити закони «временные и на персон данные от вечных и неприменных, о чем уже было помышлено, но кроткость времени меня к произведению сего в действие не допустила» [12, с. 366]. В іншому наказі Катерини II під законами малися на увазі «те установления, которые ни в какое время не могут перемениться», а указами вважалося «всё то, что для каких-либо делается приключений, и что только есть случайное, или на чью особу относящееся, и может со временем перемениться» [13, с. 186–187]. Як бачимо, поділ будувався на особливостях змісту і на часовому вимірі дії нормативного акта.

На початку XIX ст. було зроблено ще один крок до сучасного розуміння цього терміна. У 1810 р. маніфест про заснування Державної Ради вперше виокремив закон, наділивши його «верховенством» над іншими нормативними актами, але до чіткого розуміння закону як особливої юридичної форми було ще далеко.

До визначення терміна «закон» звертався і батько першої російської кодифікації М. М. Сперанський. Правовий матеріал для «Полного собрания законов Российской империи» мав являти собою «постановление ... от Верховной власти или именем её от учрежденных ею мест и правительств происшедшее по всем частям государственного управления» [14, с. 88]. Таким чином, М. М. Сперанський не поділяв підходу Катерини II, для нього різниці між законом і указом не існувало, більше того, поруч із законодавчими актами до «Полного собрания законов» включали навіть судові рішення, що отримували значення прецеденту.

Наслідком кодифікаційних робіт була поява певного нормативного матеріалу, який хоча й не впорядкував питання, що ж саме розуміється у російському правознавстві під поняттям «закон», однак фрагментарно розставив акценти, визначивши зміст окремих форм правових актів, що традиційно існували в імперії. Так, в Основних державних законах, що були складовою Зводу Законів 1832 р., вміщено окрему главу 8 «Про закони», яка містила статтю (параграф) 53 «Про форми законів та їх збереження», де зокрема йдеться про таке: «Закони видаються у вигляді уложень, статутів, установлень, грамот, положень, наказів (інструкцій), маніфестів, думок Державної Ради і доповідей, удостоєних височайшого затвердження» [15]. Далі, у статтях 50 і 54 зазначались певні формальні ознаки законодавчого акта, зокрема усі «предначертанія» (проекти) законів мали попередньо розглядатися у Державній Раді і після отримання схвалення законопроект підписував цар, що й надавало документові силу закону – «новый закон постановляется не иначе как собственноручным высочайшим подписанием».

Однак чинне на той час законодавство, а саме ст. 55 Основних законів, передбачало видання і «оголошених указів», яке імператор здійснював усно, а також законів, що готувались у Державній Раді та отримували лише усне схвалення государя. Такий нормативний документ мав назву «Височайше повеління» і відрізнявся від власне закону у розумінні статей 50 та 54 Основних законів лише наявністю підпису імператора. Проте ст. 66 розмежовувала ці правові акти ще й за матеріальним нормативним наповненням, зокрема: оголошений указ не міг мати сили у деяких справах: щодо позбавлення життя, честі або майна; щодо встановлення та скасування податків, списання недоїмок і казенних стягнень, видачі грошових сум понад розмір, встановлений особливими постановами; щодо надання і позбавлення дворянського стану поза встановленою процедурою; щодо призначення та звільнення з вищих посад.

Проте у державі, де влада зосереджена в руках однієї особи, така різниця мала не стільки практичне, скільки певне теоретичне значення і, по суті, являла собою умовність, що була встановлена самим суб'єктом верховної влади відповідно до історичних та інших особливостей розвитку.

Слід звернути увагу і на ст. 70 Основних законів імперії, яка визначала певну ієрархію нормативних актів і вперше на законодавчому рівні зафіксувала різницю між термінами «закон» і «указ», встановивши, що «височайший указ, який у приватній справі надійшов або який ухвалений особливо щодо якого-небудь роду справ, саме в цій справі чи в роді справ відміняє дію законів загальних».

Такий стан чинного законодавства призвів до того, що навіть сама влада відчула потребу у формальному визначенні закону та впорядкуванні процедури його прийняття. За вказівкою Олександра II новопризначеному головноуправляючому Другим відділенням Державної Ради (яке саме мало опікуватись питаннями кодифікації права) баронові М. А. Корфу було доручено розробити й подати свої пропозиції стосовно того, що саме у російському праві повинно називатися законом, а що – адміністративним розпорядженням. Царську настанову було виконано, і у травні 1862 р. світ побачила доповідна записка барона з пропозиціями щодо реформування практики, яка склалася в імперії, без руйнування існуючого правопорядку [16, с. 25]. Тим не менше, слушні пропозиції головноуправляючого Другим відділенням залишилися чекати кращих часів.

Реформа державного управління, розбудова судової системи, зміни у земельних відносинах імперії, впорядкування нормативного масиву, інтенсифікація законотворчої діяльності у галузі приватного права, осмислення закордонного досвіду і намагання його запровадження у повсякденне імперське життя – усе це

надало неабиякого поштовху для появи теоретичних напрацювань, присвячених визначенню закону в російській юриспруденції.

Одна з наукових спроб подати загальну класифікацію законів була здійснена в середині XIX ст. В. М. Лешковим, який поділив закони на установчі та охоронні. «Законы установительные, или благоустройства, основываются на идее свободного пользования общественными учреждениями; законы охранительные, или благочиния, имеют своим характером обязательную деятельность, требуемую от настоящего поколения для сохранения всего общественного на пользу будущих поколений» [17, с. 29]. Як бачимо, перші спроби суттєво відрізняються від сучасних підходів до класифікації законів.

Одним із перших юристів, хто приділив увагу теоретичному дослідженню джерел вітчизняного права, був професор юридичного факультету Харківського університету П. П. Цитович, який запропонував таке визначення закону: «оголошене, доведене до загального відома, веління держави» [18, с. 33]. Відмову від включення до складу дефініції нормативної ознаки П. П. Цитович пояснював тим, що закони не тільки встановлюють права, але й скасовують їх, а деякі приймаються лише для того, щоб розтлумачити інші закони. Така відмова від нормативного чинника була притаманна багатьом науковцям того часу.

Вважається, що критерій нормативності у визначенні закону увів К. Малишев. Не формулюючи поняття, він обмежився трьома суттєвими ознаками: по-перше, закон – це загальна норма права; по-друге, це постановлення верховної державної влади; і зрештою, закон – це постановлення, затверджене й оприлюднене у встановленому порядку [19, с. 107–111].

Проте, найбільш докладну теоретичну розробку цієї проблеми здійснив відомий фахівець у галузі державного права М. М. Коркунов, який зосередився на проблемі критеріїв розмежування закону і указу. Піддавши критиці окремі висновки свого вчителя, невтомного тлумача політичних реалій пореформеної Росії О. Д. Градовського, він дійшов висновку, що законом, у формальному розумінні, за російським правом, є «веління верховної влади, що відбулося за участю Державної Ради» [16, с. 35]. На думку М. М. Коркунова, порушувати питання про відмінність закону від указу можна лише тоді, коли виконавча влада відокремлена від законодавчої [20]. Цей погляд поділяли й інші фахівці. Так, Є. М. Трубецької писав: «Різниця між законом та урядовим розпорядженням має значення переважно в країнах конституційних, де між владою законодавчою та урядовою проведено тверду межу. У монархіях необмежених надзвичайно важко провести чітку межу між законами і адміністративними розпорядженнями, оскільки в цьому випадку і законодавча, і виконавча влада зосереджена в одних руках – монарха-самодержця» [21, с. 89–90].

Однак окремі дореволюційні юристи, зокрема, В. Івановський, вважали, що поняття закону належить до числа тих основних політико-юридичних понять, які є однаковими для кожної держави, яку б форму державного устрою вона не мала. Для визначення закону суттєвим є не те, хто бере участь у його укладанні й виданні, а те, що він видається суб'єктом верховної влади. Що ж до питання про організацію верховної влади, то це питання особливе і окреме, і недоцільно обумовлювати поняття закону тією чи іншою формою державного устрою. Такого висновку В. Івановський доходить на підставі аналізу точок зору провідних німецьких юристів у галузі державного права [22].

Ці та інші теоретичні розробки російських правознавців у багатьох випадках не відповідали положенням тогочасного позитивного права, на базі якого вони повинні були ґрунтуватися. Такий стан речей ускладнювався ще й тими численними винятками, що мали місце як у законотворчій, так і у правозастосовній діяльності. Проблема тлумачення термінів ускладнювалася ще й тим, що при цьому використовувались передові методи західноєвропейської юриспруденції, розраховані на абстрактні, загальні положення, у той час як дефініції російських законів, іноді схожі за своєю формою на європейські, зовсім не збігалися за своїм змістом, будучи за своєю сутністю казуальними.

Зміни у визначенні закону як особливої юридичної форми відбулися завдяки державній реформі 1905–1906 рр., що змінила як державний устрій імперії, так і саму ієрархію правових актів у російському праві [23; 24]. Нарешті держава отримала хоча й своєрідний, обмежений у компетенції, але все-таки законодавчий орган. Зміни устрою верховної влади мали конституційний характер. Було запроваджено і новий процес прийняття законів, у якому вже брав участь не тільки глава держави, а й народне представництво.

Нова редакція Основних державних законів 1906 р. [25] виокремлює закон серед інших нормативних актів, закріпивши особливу процедуру його перегляду, яка передбачала для цього виключно «почин» імператора.

За новою редакцією Основних законів, в імперії запроваджувалось кілька рівнів законодавчих актів. До наступного після самих Основних законів рівня належали дві групи законів: 1) закони, для прийняття яких потрібна участь народного представництва; 2) законодавчі акти, що мали силу закону без участі парламенту. Перелік законів, що належали до останньої групи та затверджувалися лише «Височайшою волею», був закритим (до нього входили закони, що стосувалися Установлення імператорської фамілії, церковних та військових справ, тобто усі ті нормативні акти, які раніше не розглядалися Державною Радою).

Останню сходинку в ієрархії законодавчих актів посідали укази, що мали силу закону. За ст. 87 Основних законів таку прерогативу мав монарх; уряд під час міжсесійних перерв Державної Думи також наділявся правом видавати укази, що мали силу закону. Проте, не пізніше двох місяців з дня початку роботи чергової сесії народного представництва, означені укази у вигляді законопроектів повинні були надійти на розгляд Державної Думи або втратити свою юридичну силу.

Залишала нова редакція Основних законів і поділ законодавчих актів на загальні та місцеві. Проте, якщо у попередній редакції законів ст. 48 більш детально торкалася питання субсидіарності у праві («зміни у загальних законах іменуються законами місцевими. Запозичуючи силу свою також, як і закони загальні, від єдиної влади самодержавної, вони поширюються тільки на ті губернії та області, яким особливо надані, і обіймають тільки ті випадки, на які саме, як виняток із загальних правил, постановлені; у всіх інших випадках дія загальних законів імперії зберігає у цих губерніях та областях повну свою силу»), то у ст. 88 Основних законів редакції 1906 р. зазначалося лише, що «закони, особливо видані для якої-небудь місцевості або частини населення, новим загальним законом не скасовуються, якщо у ньому саме такого скасування не постановлено».

Таку тенденцію в законодавстві щодо місцевих норм частково пояснює думка Л. О. Кассо, який зазначав, що питання стосовно субсидіарного значення загальноімперського права становить скоріше теоретичний інтерес, у житті ж воно навряд чи постане, бо зібрання місцевих норм, поза сумнівом, повніші від зводу загальноцивільного права [26, с. 9].

Отже, еволюція змістового наповнення поняття «закон» демонструє притаманну йому множинність таумачень, яка стала історичним надбанням сучасних дефініцій, що існують у теорії права.

Представлений дискурс дає підстави говорити про наявність не лише суто історичної, а й політико-юридичної обумовленості терміна «закон» кореляційною залежністю його суттєвих ознак від зміни державного устрою або форми правління, а також особливостей праворозуміння, передусім представників політико-правової еліти країни. І сукупність ознак, що розкриває зміст цього терміна у контексті сучасного праворозуміння, можна визначити в російському праві лише з початком впровадження у державне життя принципу розподілу влади та формуванням представницьких органів.

Отже, врахування динаміки змін змісту використовуваних понять і категорій у контексті їх тривалого побутування є необхідною умовою об'єктивності наукових досліджень у сфері історії та теорії права.

Список літератури: 1. Lloyd D. Introduction to Jurisprudence by Lord Lloyd of Hampstead / D. Lloyd, M.D.A. Freeman. — London : Stevens, 1979. 2. Бержель Жан-Луи. Общая теория права / Жан-Луи Бержель ; под. общ. ред. проф. В. И. Даниленко. — [2-е изд.]. — М. : NOTA BENE, 2000. 3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. — Т. 2. : Д — Й. — К. : Укр. енцикл., 1999. 4. Скакун О. Ф. Теорія держави та права (енциклопедичний курс) : [підручник] / О. Ф. Скакун. — Х. : Еспада, 2007. 5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия : Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 1999. 6. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — [7-е изд.]. — К. ; Пг. : Н. Я. Оглоблин, 1915. 7. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс ; [пер. со швед. Ин-т Европы]. — М. : Наука, 1996. 8. Козельский Я. П. Философские предложения / Я. П. Козельский // Избр. произведения русских мыслителей второй половины XVIII века. — Т. I. — М., 1952. 9. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть общая : в 2 т. / Н. С. Таганцев. — Т. I. — М. : Наука, 1994. 10. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения : в 50 т. — [2-е изд.]. — Т. I. — М. : Госполитиздат, 1954. 11. Нерсесянц В. С. Право и закон: из истории правовых учений / В. С. Нерсесянц. — М. : Наука, 1983. 12. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) / А. Б. Каменский. — М. : РГГУ, 2001. 13. Романович-Славатинский А. В. Система русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с государственным правом Западной Европы / А. В. Романович-Славатинский. — Ч. I : Основные государственные законы — К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1886. 14. Сперанский М. М. Руководство к познанию законов / М. М. Сперанский. — СПб. : Тип. Второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1845. 15. Основные законы и учреждения государственные // СЗ РИ. — 1832. — Т. I. — Ч. I. — Гл. 8. — Ст. 53. 16. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. — [4-е изд.]. — Т. II. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 17. Лешков В. Н. Русский народ и государство. История русского общественного права до XVIII века / В. Н. Лешков. — М. : В универс. тип., 1858. 18. Цитович П. Курс русского гражданского права / П. Цитович. — Т. I : Учение об источниках права. — Вып. I. — О. : Тип. Г. Ульриха, 1878. 19. Малышев К. Курс общего гражданского права России / К. Малышев. — Т. I. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1878. 20. Коркунов Н. М. Указ и закон: исследование / Н. М. Коркунов. — СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1894. 21. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. — СПб. : Юрид. ин-т, 1998. 22. Ивановский В. Государственное право / В. Ивановский // Известия и ученые записки Казан. ун-та. — 1895. — № 5 ; 1896. — № 11. 23. Высочайший Манифест «Об усовершенствовании государственного устройства» от 17 окт. 1905 г. // Ведомости СПб. градоначальства. — 1905. — № 221. 24. Высочайший Манифест «Об изменении учреждения Государственного Совета и пересмотре учреждения Государственной Думы» от 20 фев. 1906 г. // Брянчанинов А. Н. Роспуск Государственной Думы: причины — последствия : с прил. офиц. док / А. Н. Брянчанинов. — Псков : [б. и.], (Тип. губ. земства), 1906. 25. Высочайше утвержденные «Основные Государственные Законы» // ПСЗ. — III. — Т. XXVI. — 1906. — № 27805. 26. Кассо Л. А. Общие и местные гражданские законы / Л. А. Кассо. — Х. : Тип. Зильберберга, 1896.

Надійшла до редколегії 23.09.2009